

**FAKULTET ZA MEDITERANSKE POSLOVNE STUDIJE
TIVAT**

**ZDRAVSTVENI TURIZAM KAO POSEBNI OBLIK
TURIZMA I MOGUĆNOSTI RAZVOJA U CRNOJ GORI**

SPECIJALISTIČKI RAD

Predmet: Slobodno vrijeme I teorija animacije

Mentor: **Doc. dr Andrija Petković**

Student: **Dijana Giljača**
Smjer: **Nautički turizam**
I upravljanje marinama
Br index-a: **S6/14**

Tivat, novembar 2015.

SADRŽAJ:

SAŽETAK /SUMMARY	3
1. UVOD	4
2. TURIZAM – DEFINISANJE, RAZVOJ I ZNAČAJ	6
3. SELEKTIVNI OBLICI TURIZMA	9
4.MEDICINSKI TURIZAM – ODREĐIVANJE I ZNAČAJ	12
4.1 Terapije u zdravstvenom turizmu	13
4.2 Istorijski razvoj zdravstvenog turizma	15
4.3 Zdravstveni turizam u svijetu	17
4.3 Međunarodna medicinska akreditacija	20
4.4 Rizici zdravstvenog turizma	21
4.5 Moralne dileme	23
5.NAJZNAČAJNIJE DESTINACIJE ZDRAVSTVENOG TURIZMA	24
5.1 Afrika i Bliski Istok	24
5.2 Amerika (sjeverena, centralna i južna)	26
5.3 Azija/Pacifik	28
5.4 Evropa	29
6. MOGUĆNOST RAZVOJA ZDRAVSTVENOG TURIZMA U CRNOJ GORI	31
7. VELNES TURIZAM KAO OBLIK ZDRAVSTVENOG TURIZMA	34
7.1 Vrste velnes centara	37
7.2 Potencijal velnes i spa turizma u Crnoj Gori	38
8.ZAKLJUČAK	39
9.BIBLIOGRAFIJA	42

SAŽETAK

Turizam je jedna od najvažnijih privrednih grana u svijetu. Zdravstveni turizam kao jedan od oblika turizma posebnih interesa, doživljava veliku ekspanziju. Razlog su niske cijene usluga koje neke zemlje pružaju u ljekarskim tretmanima.

Crna Gora ima veliku šansu u oblasti turizma zbog svojih prirodnih bogatstava. Da bi uspjela u tome ona mora da poboljša infrastrukturu, stručnost i kvalitet pružanja ovih usluga.

Ključne riječi: turizam, zdravstveni turizam, razvoj, Crna Gora

SUMMARY

Tourism is one of the most important industries in the world. Medical tourism as one of the forms of tourism of special interests, experiencing a large expansion. The reason for the low prices that some countries provide in medical treatments.

Montenegro has a great chance in the area of tourism due to its natural resources. To be successful in that it needs to improve its infrastructure, expertise and quality of the provision of these services.

Keywords: tourism, health tourism, development, Montenegro

1.UVOD

Medicinske usluge sve su češći motiv za putovanja, a vrlo čest razlog za to su niže cijene medicinskih usluga u nekim receptivnim zemljama u odnosu na zemlje iz kojih turisti dolaze. Paket aranžmani medicinskih usluga i usluga smještaja u vidu organizovanog odmora predstavljaju savremeni trend na turističkom tržištu.

Proizvodi zdravstvenog turizma danas predstavljaju jedan od najbrže rastućih segmenata svjetske turističke ponude.¹ Tome pridonose ne samo demografske promjene, a prije svega starenje tzv. 'baby-boom' generacije² koja predstavlja najveći potrošački segment današnjice, već i opšte promjene društvenih vrijednosti u sklopu kojih se sve veći značaj pridaje 'zdravom stilu života'. Riječ je o takvim obilježjima destinacije koja ju čine kompatibilnom s idejom 'zdravog' boravka.

Pretpostavka od koje se polazi u ovom radu je da je medicinski turizam, novi, još nedovoljno valorizovani oblik turizma, koji ima značajnu perspektivu u mnogim turističkim zemljama, specifično u Crnoj Gori. No on zahtijeva određene specifične kombinacije marketinških strategija. Sagledavajući medicinski turizam u svojoj kompleksnosti, treba međutim uzeti u razmatranje i njegove etičke aspekte, o čemu je riječ u drugom dijelu rada.

Da bi postala konkurentna u oblasti zdravstvenog turizma, a u skladu sa svojim privrednim oprjedjeljenjima Crna gora mora učiniti mnogo kako bi došla u ravan sa zemljama Istočne i Srednje Evrope, koji su joj najveći "takmaci" u privlačenju ovakvog tipa turističke klijentele. Radi se o aspektima komunalnog uređenja kao što su rješavanje problematike odlaganja otpada, regulacija saobraćaja, raspoloživost pješačkih zona, hortikulturno uređenje, ali i o takvoj razvojnoj koncepciji, regulisanoj prostornim

¹ WTO, Tourism 2020 Vision, Global Forecasts, Volume 7, 2001

² 'Baby-boom' generacija – osobe rođene u razdoblju ekonomske ekspanzije nakon 2. Svjetskog rata (1943.-1960.). Usljed veličine, stavovi i potrebe segmenta bitno utiču na ponudu proizvoda i usluga

planovima, koja onemogućava razvoj industrije ili djelatnosti s nepovoljnim uticajem na okolinu.

Uz predusloiv kvalitetnog smještaja, podrazumijevaju se destinacijski sadržaji bitni za nadopunjavanje boravka motivisanog zdravljem kao što su atrakcije, događanja, ugostiteljska ponuda, kupovina ili izleti. Posebno se ističe važnost šetališta i staza koje bi trebale biti markirane i opremljene interpretacijskim sadržajima. Raspoloživost medicinskih ustanova (npr. bolnički centri) može predstavljati prednost. Posebno treba istaći da su naučno dokazana a kroz praksu tržišno valorizovana, ljekovita svojstva lokalnih prirodnih ljekovitih činilaca kao što su klima, zrak, more, ljekovita blata i sl. mogu predstavljati prednost.

Ono što je od izuzetne važnosti, i sa čime Crna Gora kao u budućnosti kvalitetna destinacija zdravstvenog turizma mora voditi računa jeste raspolagati stručnim kadrom koji se kontinuirano usavršava. Naglašena je potreba 'dobrog odnosa' svih zaposlenih prema gostu ili tkz. 'osjećaj' za gosta.

Važno je pratiti tehnološke inovacije te biti u mogućnosti ponuditi savremenu, ali i novu opremu. Nužno je iz godine u godinu ponuditi nove sadržaje i nove tretmane, čak ako se radi i o malim promjenama. Iako je riječ je proizvodu za koji je važno biti 'u trendu', cijeni se inovacija koja proizlazi iz vlastite kreativnosti ili je odraz izraženih želja gostiju.

Važnost ambijenta ili atmosfere varira zavisno o vrsti ponude o kojoj je riječ (npr. fitness ili wellness centar), iako uopšteno govoreći i ona postaje sve važniji faktor uspješnosti. Tim se zahtjevima nastoji udovoljiti kroz kombinacije boja, svjetla, pogleda, mirisa, zvukova i sl. Potvrđena je činjenica da će gosti u svojoj ocjeni posvetiti više pažnje onome što su osjećali, nego koja im je sve oprema stajala na raspolaganju. Gost će najvjerojatnije opisati svoje iskustvo pozivajući se na receptore, a ne na tehničke detalje. Konzistentnost u kvalitetu pruženih usluga, u opremi, u održavanju prirodnih činilaca, u čistoći dodatno su važni s obzirom da se radi o proizvodima i uslugama koji izravno utiču na zdravlje i dobrobit korisnika. Izgradnja posebnosti važan je faktor generisanja prepoznatljivosti, a time i konkurentnosti proizvoda.

2. TURIZAM – DEFINISANJE, RAZVOJ I ZNAČAJ

U modernom vremenu svakako jedna od najbrže rastućih privrednih djelatnosti jeste turizam. Njegovom razvoju izuzetno su doprinijeli fenomeni industrijalizacije i urbanizacije koje su direktno uticale na stvaranje stvaraju turističke potrebe.

Turistička potreba je skup pojedinačnih potreba koje zajedno zadovoljavaju pojedinca ili grupu potrošača u njihovoj namjeri da se odmore i rekreiraju na turistički način, a to znači radi obnavljanja svoje psihičke i fizičke kondicije skupine potreba.

U tom smislu možemo da razlikujemo dvije grupe potreba:

1. Primarne (egzistencijalne) - potreba za hranom, vodom, stanovanjem, odjećom, obućom...
2. Sekundarne – u ovu grupu potreba spadaju i turističke potrebe. Ovdje posebno treba napomenuti da turističke potrebe predstavljaju sekundarne potreba višeg reda jer do njihovog zadovoljenja čovjek dolazi tek kad zadovolji svoje primarne potrebe te odluči da iz hijerarhije niza sekundarnih potreba može podmiriti i turističke. Zadovoljenje turističkih potreba ima daleko veći stepen elastičnosti od zadovoljenja primarnih potreba.

Prva revolucija turističkih putovanja veže se uz pojavu parne lokomotive i željeznice. Prva željeznička pruga izgrađena je 1825.g. u Engleskoj čime su stvoreni preduslovi za masovni prijevoz putnika na velike udaljenosti po cijenama znatno nižim u poređenju s do tada korištenim prevoznim sredstvima.

Same riječi turist i turizam dolaze od engleske riječi tour koja je u početku imala značenje samo zakružno putovanje.

Zbog toga su uvedeni posebni kriterijumi prilikom definisanja pojmova turist/turizam. Odnosno nekoliko komponenti na osnovu kojih se definicija determiniše.

Prije svega tu je prostorna komponenta. Da bi osoba mogla postati turistom, mora krenuti na put. Svaka osoba koja preduzima putovanje od tačke A do tačke B je putnik. No, svaki putnik ipak nije turista, dok je svaki turista putnik! Prema Svjetskoj turističkoj organizaciji (UNWTO) putovanje se mora zbiti izvan uobičajene sredine određene osobe.

Vanhove smatra da uobičajenu sredinu jedne osobe čini direktna udaljenost od mjesta rada ili obrazovanja te ostalih mjesta koja se učestalo posjećuju. Samim tim na osnovu prostorne komponente možemo zaključiti da obilježja putovanja predstavlja to da osoba napušta uobičajenu sredinu na vlastitu inicijativu, dobrovoljno, u okviru svog slobodnog vremena, te ne obavlja nikakvu lukrativnu djelatnost (ne privređuje). Takvo putovanje je uvijek dvosmjerno, što znači da se turista uvijek vraća u mjesto svog stalnog boravka (domicil).

Sledeća značajna komponenta jeste vremenska komponenta. Osoba mora privremeno izbivati iz uobičajene sredine duže od 24h, a maksimalno jednu godinu. Onaj ko boravi manje od 24h se naziva izletnik ili jednodnevni posjetilac. Turisti prema definiciji UNWTO-a su: osobe motivisane odmorom, rekreacijom, sportom, zdravstvenim razlogom, posjetom prijateljima i rodbini ili su na poslovnom putu, studijama, hodočašću, a nisu: aktivni pripadnici oružanih snaga, putnici na dnevnim rutinskim putovanjima, putnici koji svakodnevno putuju na posao, u školu, na studije, putnici u tranzitu, migranti i radnici na privremenom radu, nomadi, izbjeglice i prognanici te osobe iz diplomatskog kora i konzularni predstavnici.

Koristeći se navedenim determinantama, UNWTO definiše turistu kao posjetioca. To je osoba koja putuje izvan svoje sredine kraće od 12 mjeseci i čija glavna svrha putovanja nije vezana za obavljanje neke lukrativne djelatnosti u mjestu koje posjećuje.³

Klasifikacija putnika prema UNWTO-u:

1. Posjetioci koji borave najmanje jednu noć u zemlji koju posjećuju
2. Strane vazdušne ili brodske posade koje uzimaju smještaj u zemlji koju posjećuju

³ www.unwto.org

3. Posjetioci koji ne noće u posjećenoj zemlji iako postoji mogućnost posjeta tokom dana ili više dana i koji se vraćaju na svoj brod ili voz da bi prespavali

4. Uobičajeno uključeni u izletnike

5. Posjetioci koji dolaze i odlaze istog dana

6. Posade koje nisu rezidenti zemlje koju posjećuju i koji ostaju samo jedan dan

7. Putnici koji putuju iz zemlje domicila u drugu zemlju na dužnost i obratno (kućna posluga, uzdržavana pratnja)

8. Putnici koji ne napuštaju tranzitno područje vazdušnih i brodskih luka⁴

Jedna od najstarijih definicija turizma, ujedno i najčešće prihvaćena jeste ona koju su dali Hunzinger i Krapf i koja kaže:

- Turizam je skup odnosa i pojava koje proizlaze iz putovanja i boravka posjetilaca nekog mjesta ako se tim boravkom ne zasniva stalno prebivalište i ako s takvim boravkom nije povezana nikakva njihova privredna djelatnost.⁵

Dakle putovanje i boravak moraju se zbivati izvan uobičajene sredine u kojoj se osoba kreće, živi i radi, dok se turizam zasniva na dvosmjernom putovanju koje ima definisan vremenski interval. Svrha turističkog putovanja se uostalom nikad ne veže uz stalni boravak u destinaciji i ne odnosi se na zapošljavanje odnosno u turističkom odredištu turisti troše, ali ne privređuju.

3. SELEKTIVNI OBLICI TURIZMA

Turizam, kao što smo već ranije u ovom radu naglasili, je skup odnosa i pojava koje proizlaze iz putovanja i boravka posjetitelja nekog mjesta, ako se tim boravkom ne zasniva stalno prebivalište i ako s takvim boravkom nije povezana nikakva njihova gospodarska djelatnost. Obuhvata rekreaciju, putovanje i odmor.

⁴ Ibid

⁵ www.aiest.org

Turistička kretanja se dijele na vrste i specifične oblike turizma. Dok su vrste turizma definisane određenim kriterijumima kao što je npr. prema trajanju boravka turista (boravišni, vikend i izletnički turizam), specifični oblici turizma obilježeni su specifičnim turističkim motivom koji posjetitelje privlači u tačno određene destinacije, npr. lov - lovni turizam. Specifični oblici turizma orijentirani su na manje (definisane) segmente turističke potražnje, a nastali su kao suprotnost masovnom turizmu. Drugim riječima turistički radnici postali su svjesni da uspješnost njihovog turističkog proizvoda i njegov kvalitetan plasman u sve oštrijoj konkurenciji koja vlada na turističkom tržištu u velikoj mjeri u stvari zavisi od reprezentativnosti onoga što nude, odnosno od faktora autentičnosti i posebnosti. Upravo na toj posebnosti oni ih instaliraju specifične oblike turizma zasnovane na elementima: culture, sporta, medicine i sl. U tom smislu možemo razlikovati brojne oblike selektivnog turizma ili kako se u literaturi još često naziva turizam posebnih interesa. Tako možemo razlikovati:

- **Kulturni turizam** – to je specifični oblik turizma koji obuhvata posjete turista izvan njihovog stalnog mjesta boravka motivisane interesom za kulturom, što obuhvaća istoriju, umjetnost, naslijeđe ili stil života ljudi na nekom lokalitetu ili nekoj regiji.

- **Eko turizam** - U opštoj poplavi raznoraznih naziva kojima je zajednički predznak eko, pojavo se i eko turizam. Najbolje bi ga se moglo definisati kao turizam u kojem osviješteni putnici podupiru zaštitu prirode i okolinea na destinaciji koju su odabrali, kao i lokalnu zajednicu i njezinu kulturnu baštinu. Ili, drugim riječima, takvi turisti ne razmišljaju samo o tome da za uloženi novac dobiju što više, već žele što manje uticati na područje koje su odlučili posjetiti, pritom pazeći da i lokalna zajednica zauzvrat dobije prihod koji joj garantuje egzistenciju.

- **Seoski turizam** ili agroturizam je specifičan oblik turizma, u kojem je glavni motiv putovanja "povratak čovjeka prirodi". Sastoji se od riječi turizam, dakle promjene svakodnevnog okruženja nepoznatim ili različitim, i sela. Prije stotinjak godina samo su imućniji ljudi u gradovima sebi mogli priuštiti provođenje godišnjeg odmora na moru ili na planinama, pa je uobičajeno odredište bilo selo i rodbina. Danas, kad mnoga gradska djeca nisu nikad vidjeli uživo konje, krave ili svinje, seoski turizam je postala čak

pomodna pojava, kojoj se ne mogu poreći pozitivni efekti čovjekovog bivstvovanja u prirodi.

- **Nautički turizam** je specifični oblik turizma obilježen kretanjem turista plovilima po moru ili rijekama uključujući njihovo pristajanje u lukama i marinama i obuhvata svu infrastrukturu u lukama i marinama potrebnu za njihov prihvata. Prema prihodima koji se ostvaruju takvim kretanjima, nautički turizam je jedan od unosnijih oblika turizma za turistički receptivnu zemlju.

SLIKA1. Porto Montenegro – Boat Show- preuzeto sa www.portomontenegro.com

- **Vjerski turizam** je jedan od najstarijih oblika turizma koji se kao specifični oblik turizma (uz zdravstveni turizam) počeo javljati u najranijoj istoriji kada su ljudi zbog obavljanja religijskih obreda posjećivali za to određena mjesta - svetišta, i pritom prelazili veće udaljenosti. Budući da se radi o ekonomski vrlo korisnom obliku turizma za pojedinu destinaciju, kroz istoriju su takve destinacije redovno postajale centrima vjerskih, trgovačkih, kulturnih i ostalih događanja u pojedinim regijama. Hodočasnici su u takvim mjestima pruženi različiti infrastrukturni, gastronomski, kulturni i ostali

sadržaji, dakle - dolazi do povećanih investicija na pojedinom mjestu. Primjeri uspješnih centara za vjerski turizam su Lourdes, Fatima, Međugorje, Ostrog...

- **Kongresni turizam** je specifični oblik turizma u kojem glavni motiv putovanja nije odmor, već učestvovanje pojedinaca na skupovima koji mogu imati različiti karakter. Posjetioci u okviru kongresnog turizma nisu dokolichari, jer putuju zbog specifične potrebe koja je najčešće vezana za njihovo radno mjesto. Premda putovanja u okviru kongresnog turizma spadaju u domenu poslovnih putovanja koja su često obavezna i uslovljena radnim mjestom, zadatkom ili projektom, sve turistički receptivne zemlje vrlo rado i ove putnike svrstavaju u grupu turista, pribrajajući prihode od kongresnog turizma ukupnim prihodima od turizma. U skladu sa obilježjima učesnika koji posjećuju razne skupove, kongresni turizam se smatra jednim od unosnijih oblika turističkih kretanja. Skupovi mogu imati naučni, stručni, ekonomski i drugi sadržaj.

- **Naturizam** ili **nudizam** je kulturni i politički pokret zasnovan na ideji promovisanja i podržavanju društvenog nudizma u privatnosti i javnosti. Naturizam može biti i "*način života*" (tj. životni stil) zasnovan na privatnom, porodičnom ili društvenom nudizmu. Filozofija naturizma ima nekoliko izvora, od kojih mnogi potiču iz zdravstvene i rekreacijske filozofije u Njemačkoj iz ranog dvadesetog vijeka, iako se koncept vraćanja prirodi i stvaranja jednakosti spominje i kao nadahnuće -inspiracija. Ideja se iz Njemačke proširila u Englesku, Kanadu, SAD i dalje, gdje su onda i nastali prvi klubovi. Model Njemačkog naturizma (DFK) promovise porodični i sportsko rekreativni naturizam, tako da he DFK i član Njemačkog olimpijskog saveza. S druge strane francuski naturizam se razvio na osnovi velikih turističkih kompleksa, što je uticalo na ideju naturizma u SAD-u i Kvebeku. Naknadni razvoj naturizma obuhvata turistički naturizam, gdje su kao poznatije odredište poznati Karibi, što podrazumijeva gradnju nudističkih centara tj. boravišta, koji su samostalniji.

- Naturizam ne uključuje erotiku ili vulgarnu seksualnost, iako je ovo neki puta povezano s naturizmom u medijima i javnom mišljenju⁶

⁶ <http://www.inffni.org/>

Naravno, nabrojani tipovi posebnih ili specifičnih oblika turizma samo su neki od mnogobrojnijih najraznovrsnijih tipova. Takođe, treba napomenuti da se sve ove vrste posebnih oblika turizma dijele još na svoje podvrste. Tako recimo prema tvrdnji Svjetske turističke organizacije (UNWTO) kontinentalni turozam podrazumjeva 19 različitih oblika ovog vida turističkog angažmana.⁷

4.MEDICINSKI TURIZAM – ODREĐIVANJE I ZNAČAJ

Medicinski ili zdravstveni turizam predstavlja u stvari putovanje ljudi u druge države sa ciljem primanja medicinskih tretmana u toj državi.

U prošlosti, ljudi su u pravilu putovali iz manje razvijenih država u razvijenije kako bi primili medicinsku njegu i terapije, koje im je usljed nedovoljne razvijenosti bilo nemoguće dobiti u vlastitim državama. Međutim vremenom se stvari mjenjaj i posljednji trendovi pokazuju obrnute procese u kojima turisti iz razvijenijih država sada putuju u države trećeg svijeta. Razlog ovakvog, nazovimo preokreta je uglavnom zbog znatno manjih troškova liječenja.

Uz ovaj razlog finasijske prirode posebno treba napomenuti da razloge mogu predstavljati i razlozi koji se tiču prije svega zakonskih propisa. Odnosno, postoje oni pravni sistemi koji recimo abortus smatraju ubistvom te se ovakvi zahvati ne mogu obavljati u domicilnoj državi. To turiste iz takvih država motiviše da radi ovakvih medicinskih zahvata putuju one države kod kojih je abortus legalizovan. Ovo je samo jedan od primjera u kojem pravni propisi igraju ulogu prilikom putovanja u medicinske svrhe.

⁷ www.unwto.org

Neki ljudi putuju kako bi osigurali medicinski tretman u obliku hirurškog zahvata, neki ljudi odlaze u inostranstvo kako bi obavili zubarske zahvate ili zahvate povezane za plodnost.

Pojedini ljudi sa rijetkim genetskim oboljenjima putuju u treće zemlje u kojima postoji razvijenija nauka o njihovim oboljenjima. Međutim, ono što posebno treba naglasiti jeste da u ovaj vid turizma ulaze svi oblici medicinske obrade uključujući i psihijatriju, alternativnu medicinu, usluge oporavka nakon medicinskih zahvata ili opšteg zdravstvenog oporavka, dok neki sociolozi turizma u ovaj vid turizma svrstavaju i druge razloge, pa čak i pogrebne usluge.

U tom smislu kao jednu od definicija koja ponajbolje opisuje zdravstveni turizam izdvajamo:

- Putovanja kao oblik zdravstvenog turizma preduzimaju se u cilju održavanja, stabilizovanja i, po mogućstvu, vraćanja fizičkog i mentalnog dobrostanja, korišćenjem prirodnih lekovitih faktora, medicinskih usluga, sportsko–rekreativnih i wellness sadržaja van mesta stalnog boravka. Cilj takvog putovanja je što duže očuvanje zdravlja i poboljšanje aktuelnog zdravstvenog stanja pojedinca.⁸

4.1 Terapije u zdravstvenom turizmu

U zavisnosti od potreba korisnika određenih medicinskih usluga mogu se primjeniti različite terapije u njihovom liječenju. Jedna od osnovnih podjela medicinskih terapija koje se pružaju jeste ona koja razlikuje:

⁸ Dr Branislav Rabotić, Posebni oblici turizma, Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd, 2012. godina

- talasoterapija – ovo je vrsta terapija koja je zasnovana na bazi tople morske vode u krajevima s blagom klimom –u specijalizovanim ustanovama ili slobodno. Temelji se na ljekovitom učinku blage primorske klime, zračenju sunčevih zraka i kupanja u mlakoj morskoj vodi . Talasoterapija u stvari zbog samog svoga sadržaja čini osnovu zdravstvenog turizma na moru.

Slika 2. Talasoterapija (terapija u bazenu sa morskom vodom) – preuzeto sa www.savjetnica.com

- termalizam – ova terapija predstavlja u stvari čitav skup metoda liječenja pomoću prirodnih termalnih i mineralnih voda. Njeno djelovanje je mehaničko, termičko i hemijsko.

.- balneoterapija – ova terapija jeste sastavni dio termalizma, a terapija je bazirana na ljekovitom blatu. Balneoterapija je kompleksna terapijska disciplina koja za liječenje, pored ljekovitog blata koristi prirodne faktore: mineralne vode, ljekovite gasove, peloide, klimu, promjenu sredine, dijetetski režim, aktivni i pasivni psihofizički odmor. Efekti

balneoterapije se baziraju na hemijskom i mineralnom sastavu satojaka i njihovoj apsorpciji.

- medicinski programirani aktivni odmor (MPAO) - terapija se u stvari realizuje kao programirana fizička aktivnost namijenjena odraslim i starijim osobama s ciljem podizanja opštih psihofizičkih sposobnosti organizma. Ova terapija temelji se na aktuelnom zdravstvenom i funkcionalnom statusu čovjeka te primjeni odgovarajućih kinezioloških stimulansa u cilju podizanja zdravstvenih i funkcionalnih sposobnosti

4.2 Istorijski razvoj zdravstvenog turizma

Zdravstveni turizam jedan je od najstarijih specifičnih oblika turizma u okviru kojeg se stručno i kontrolisano koriste prirodni ljekoviti činioci i postupci fizikalne terapije u cilju očuvanja i unapređenja zdravlja, te poboljšanja kvaliteta života.

Zdravstveni turizam se razvio u mjestima s ljekovitim činiocima gdje se ubrajaju:

- kupališna mjesta s ljekovitom vodom,
- mjesta s naročito povoljnom klimom (klimatska lječilišta),
- morske zone s razvijenom talasoterapijom,
- mjesta s ljekovitim blatom itd.

Prvi oblici zdravstvenog turizma u kojemu ljudi putuju kako bi dobili medicinsku njegu datiraju nekoliko hiljada godina prije naše ere kada su Grčki hodočasnici sa cijelog Mediterana putovali na maleno područje u Saronskom zaljevu poznatijem kao Epidaurus. Ovo područje bilo je svetište posvećeno Asklepiosu, bogu ozdravljenja. U starom Rimu bilo je više od 900 kupatila, a najveće od njih, Karakalino, moglo je da primi odjednom 3.200 ljudi. Neke banje iz rimskog doba i danas su aktivne: Tako je Aquae Calidae danas

Viši, Aquae Sextiae – Eks an Provans (Aix-en-Provence), Aquae Sulis– Bat, a Aquae Mattiacae – Visbaden (Wiesbaden).

Slika 3 – Asklepios (Epidaurus) – Bog ozdravljenja – preuzeto sa www.en.wikipedia.org

Banje i lječilišta mogu se smatrati ranim oblicima zdravstvenog turizma. U Engleskoj 18. stoljeća primjeraradi ljudi su odlazili u banje za koje se vjerovalo da se nalaze na izvorima vode bogate mineralima koji pogoduju ukupnom zdravlju ljudi, posebno kad je riječ izlječenju bolesti povezanih sa gihtom, jetrom ili bronhitisom.

U srednjem vijeku posebna karakteristika jeste da je dosta razvijena medicina u islamskim zemljama. Postojale su i mobilne klinike za liječenje nepokretnih ljudi, pacijenti su dobijali bolničku odjeću, a po izlasku i po pet zlatnika kao pomoć dok se ne vrate redovnom poslu. Keruanska bolnica (Tunis), izgrađena 830. godine, imala je i bolničarke iz Sudana, što su prve bolničarke u arapskoj istoriji. Bilo je toliko lijepo uređenih bolnica (kao u Bagdadu), da su i zdravi ljudi tvrdili da su bolesni ne bi li u njima bar kratko boravili.

U Otomanskom carstvu, hammam nastavlja rimsku tradiciju kupanja, boravka u prostoriji sa parom i masaže. Njegov anglosaksonski naziv („tursko kupatilo“ ili Turkish bath) predstavlja rezultat previda; u 16. vijeku, naima jedan engleski posjetilac Carigrada vidio je tamošnje, još uvek aktivne, rimske terme i pogrešno ih protumačio kao turski izum.

Od 15. do 17. vijeka, loši higijenski uslovi u Evropi podstakli su kod bogatih zanimanje za banje, mineralne izvore i morsku obalu i to u zdravstvene svrhe. Pravi „banjski turizam“ razvija se od 18. vijeka, a praksa „uzimanja ljekovite vode“ često je označila i početak razvoja turizma na takvim mjestima.

U istom periodu javljaju se i prvi vidovi talasoterapije (upotrebe morske vode u liječenju), dok tokom 19. vijeka mnogobrojni Englezi putuju u tople i suve klimate pogodne za plućne bolesnike i one koji pate od kostobolje.

4.3 Zdravstveni turizam u svijetu

Tipičan proces medicinskog turizma je: osoba koja traži medicinske usluge u inostranstvu kontaktira posrednika odnosno agenciju specijalizovanu za ovaj vid turizma.

Posrednik u većini slučajeva od pacijenta zahtijeva medicinsku dokumentaciju koja uključuje historijat bolesti, mišljenje lokalnog ljekara, dijagnozu i sve dodatne neophodne informacije.

Nakon prikupljene dokumentacije slijede savjeti specijalista i konsultanata o mogućem tretmanu. Predviđaju se mogući troškovi, izbor bolnica i turističkih odredišta, te dužina boravka. Po potpisu pristanka pacijent dobija pismo preporuke za dobijanje medicinske vize. Pacijent putuje u određenu zemlju, gdje agent turističke agencije određuje osobu zaduženu za praćenje cijelog postupka od smještaja, cijelog tretmana i svega povezanog za boravak u stranoj zemlji. Po završetku tretmana pacijent može ostati u zemlji koju posjećuje ili se vratiti u domicilnu državu.

Najznačajniji razlozi koji su doveli do povećane popularnosti zdravstvenog turizma uključuju velike zdravstvene troškove, dugo vrijeme čekanja na uslugu, lakoća i dostupnost međunarodnih putovanja, te poboljšanja u tehnologiji i standardima zdravstvene njege u pojedinim državama. Tako npr, čekanje na medicinske usluge u Velikoj Britaniji glavni su razlog zašto sve više Britanaca ove usluge traže u drugim državama, dok je npr. glavni čimbenik za razvoj ovog vida turizma u Sjedinjenim američkim državama njihova cijena. Jer, mnogi hirurški zahvati koji se obavljaju u zemljama trećeg svijeta svojom cijenom predstavljaju samo djelić cijene istog zahvata u razvijenim zemljama. Primjera radi, presađivanje jetre u klasičnoj medicinskoj ustanovi Sjedinjenih američkih država košta otprilike 250.000 eura , dok u Tajvanu ista usluga dobiva se za cijenu nerijetko manju od 7.000 eura.

Medicinski turisti dolaze sa različitih strana svijeta uključujući Evropu, bliski istok, Japan, Sjedinjene američke države i Kanadu. U razvijenim zemljama kao što su recimop Sjedinjene američke države zdravstveni turizam ima veliki potencijal za rast, ali ujedno i destabilizirajuće faktore. Predviđanja koja je u avgustu 2008. godine objavio "Deloitte Consulting" predvidio je da zdravstveni turizam koji potiče iz Sjedinjenih američkih država mogao bi porasti i deset puta tokom narednih nekoliko decenija. Polazi se u tom istraživanju od pretpostavke prema kojoj je tokom 2007. godine više od 750 000 Amerikanaca putovalo u druge države sa ciljem primanja medicinskih usluga. Sve veći

odlazak Amerikanaca u treće države, prema ovom istraživanju, košta porezne obveznike Sjedinjenih američkih država više milijardi američkih dolara u izgubljenoj dobiti. Pretpostavka je da bi se promjenom strukture cijena medicinskih usluga u korist konzumenata značajno mogla popraviti ova situacija.

Takođe u pojedinim razvijenim zemljama korisnici zdravstvenog osiguranja uviđaju da njihovo osiguranje ne pokriva pojedine hirurške posebno ortopedske zahvate kao što su operacija koljena ili kuka, ili su im ograničene mogućnosti u izboru ustanova, hirurga ili protetike koja će se koristiti. Zbog toga se odlučuju da medicinske tretmane obave u manje razvijenim zemljama. U tom smislu najpopularnija odredišta uključuju: Argentinu, Brunej, Kubu, Kolumbiju, Kostariku, Hong Kong, Mađarsku, Indiju, Jordan, Litvu, Hrvatsku, Maleziju, Filipine, Singapur, Južnoafričku republiku, Tajland, te odnedavno Saudijsku arabiju, Ujedinjene arapske emirate, Južnu Koreju, Tunis i Novi Zeland.

Jedan od najznačajnijih razloga za tkz. „medicinsko putovanje“ vezano je u modernom vremenu za područje plastične hirurgije, koja u današnje vrijeme sve više uzima maha. Popularna odredišta plastične hirurgije uključuju: Argentinu, Boliviju, Brazil, Kolumbiju, Kostariku, Kubu, Meksico, Tursku i Tajland. Prema "Sociedad Boliviana de Cirugia Plastica y Reconstructiva", više od 70% pripadnica srednje i više ekonomske klase u ovoj državi obavilo je neki vid plastične kirurgije. U ostale zemlje povezanim sa ovom vrstom hirurgije ističu se: Belgija, Poljska, Slovačka i Južnoafrička republika.

Takođe motivi koji pokreću određeni broj ljudi jeste sa ciljem dobijanja usluge medicinski potpomognute trudnoće, kao što je vitro-oplodnja ili surogat majke, ili zamrzavanje embriona za kasniju oplodnju.

4.3 Međunarodna medicinska akreditacija

Međunarodna medicinska akreditacija postupak je ocjenjivanja i rangiranja kvaliteta programa i pružanja medicinskih usluga u više zemalja. Međunarodne organizacije za akreditaciju sertifikuju i akredituju široki raspon medicinskih programa kao što su: bolnice, medicinski transport, prvu pomoć i sl.

Najstarija međunarodna akreditivna organizacija je Kanadska akreditacija, nekad poznatija kao Kanadsko vijeće za akreditaciju zdravstvenih usluga, koje je akreditovalo, odnosno sertifikovalo bolnički odbor Bermuda još daleke 1968. godine. Do sada ova je organizacija akreditovala bolnice i medicinske usluge u 10 drugih zemalja.

U Sjedinjenim američkim državama, agencija za akreditovanje naziva se "Joint Commission International (JCI)" i ova je organizacija osnovana 1994. godine kako bi međunarodnim klijentima mogla da pored procesa sertifikovanja i izdavanja akreditacija pruža i usluge edukacije i konsultacija. Veliki broj međunarodnih bolnica u svijetu danas u ovoj vrsti akreditacija vidi veliki potencijal za privlačenje turista iz ove zemlje. Posebno kad se ima na umu da su cijene pružanja medicinskih usluga u SAD-u daleko veće od onih koje imaju zemlje čiji medicinski establišment ima želju da turiste, odnosno korisnike medicinskih tretmana privuče sebi.

Ujedinjena međunarodna komisija (Joint Commission International) povezana je organizacija koja djeluje u Sjedinjenim američkim državama. Inače, valja napomenuti da su obje pomenute organizacije standardne neprofitabilne organizacije za ovu državu koje razvijaju priznate procedure i standarde kako bi osigurale zaštitu i sigurnost pacijenata u zemlji i ostalim državama. One djeluju u sinergiji sa bolnicama kako bi im omogućile lakše ostvarivanje i postizanje standarda za dobijanje dovoljno kvalitetnih programa prilikom pružanja medicinskih usluga iz određene oblasti i zadovoljavanju kriterijuma.

Posebno treba imati na umu da u svijetu postoje različiti standardi i da različite međunarodne zdravstvene akreditacije razlikuju se i u svom nivou kvaliteta, veličine, cijene, intenziteta, te vještina i njihove popularnosti. One se također razlikuju i u visini troškova koje određene bolnice ili zdravstvene ustanove drugačijeg tipa moraju pokriti kako bi obezbjedile valjane sertifikate, bez kojih ne mogu normalno funkcionisati na turističkom tržištu. Sve više bolnica pokušava dobiti duple zdravstvene akreditacije, prvenstveno kako bi privukli potencijalne korisnike iz više zemalja. Upravo iz ovog razloga sve je veći trend da se bolnice ocjenjuju prema iskustvu i mišljenju samih pacijenata.

Od ostalih organizacija koje doprinose poboljšanju medicinskih usluga mogu se izdvojiti: Akreditacijski forum Ujedinjenog Kraljevstva (UKAF) koji predstavlja prepoznatljivu mrežu organizacija za akreditaciju sa ciljem dijeljenja iskustva dobre prakse i novih ideja, i koji pokušava povezati različite skreditacione programe.

4.4 Rizici zdravstvenog turizma

Zdravstveni turizam sa sobom povlači određene rizike kojiobično ne prati medicinske usluge koje se pružaju lokalno u domicilnoj zemlji a koji se odnose na primaoce ovakve vrste usluga.

Pojedine zemlje kao što su Indija, Južnoafrička republika ili Tajland imaju veću stopu zaraznih bolesti od onih u Evropi ili sjevernoj Americi. Izloženost ovim zaraznim bolestima bez izgrađenog imuniteta može biti smrtonosna za bolesne pacijente, a ovo se osobito odnosi na bolesti sistema za vrenje (npr. to su bolesti kao što su: Hepatitis A, dizenterija, paratifus) koje mogu dodatno usporiti proces oporavka. Takođe u ovim zemljama dodatno otežavajuća okolnost jeste i problem koji se javlja a tiče se izloženosti

pacijenta bolestima koje se prenose ugrizima komaraca (gripa i tuberkuloza). Međutim, iz razloga veće zastupljenosti ovih bolesti u siromašnijim zemljama tropskog pojasa medicinsko osoblje na njih je naviknuto i brže ih prepoznaje (HIV, tuberkuloza, tifus) od medicinskog osoblja u razvijenijim zemljama gdje se medicinsko osoblje vrlo rijetko ili nikad susreće s ovakvim bolestima.

Kvalitet postoperativne njege takođe može drastično varirati od bolnice do bolnice ili od države do države, te biti značajno drugačiji od standarda koji važe na teritoriji Evropske unije ili sjeverne amerike (Sjedinjene američke države i Kanada). Putovanje, pogotovo ono na veće udaljenosti neposredno nakon medicinskog zahvata takođe povećava rizik od komplikacija. Duga putovanja avionom i smanjena mobilnost povezana za sjedenje posebno pored prozora u avionu rizik su od dobijanja dubokih venskih tromboza i potencijalno plućne embolije.

Takođe, medicinske ustanove koje pružaju usluge turistima mogu imati loša ili, što je u nerazvijenim zemljama i najčešće slučaj, nikakva odjeljenja za tužbe koje bi eventualno nezadovoljni pacijenti mogli uputiti zdravstvenim ustanovama u onim slučajevima u kojima smatraju da se prema njima neadekvatno odnosilo.

Ono što je još posebno važno napomenuti jeste da ako se pojave komplikacije, pacijent može biti primoran na duži vremenski boravak od planiranog u stranoj zemlji, a ako se vrati u svoju zemlju postoji opasnost od otežanoga pristupa postoperativnoj njezi.

Među najvažnijim pitanjima koja se tiču medicinskih tretmana u stranim državama jesu ona pitanja koja se odnose na rizike koji proizilaze iz pravnih pitanja, a koje korisnici medicinskih usluga najčešće nisu ni svjesni prilikom donošenja odluke o liječenju u stranoj zemlji. Limitirana mogućnost pravne zaštite za loše obavljene medicinske zahvate u inostranstvu i jeste u stvari jedan od najvažnijih razloga njihove značajno niže cijene u odnosu na one u domovini. Dok su pojedine države koje se predstavljaju kao atraktivna turistička odredišta zdravstvenog turizma osigurala određene oblike pravne zaštite od loše medicinske prakse, isti mogu biti teško razumljivi za turiste. Ukoliko nastanu problemi pacijenti možda nisu adekvatno pokriveni polisom osiguranja

ili mogu biti onemogućeni od traženja pravne zaštite. Bolnice i/ili liječnici u nekim državama nisu u mogućnosti, a često nisu ni u obavezi plaćanja finansijske štete koje oštećeni dobije pravnim putem.

Različiti standardi pri pružanju medicinskih usluga širom svijeta prepoznati su i od strane Svjetske zdravstvene organizacije koja je 2004. godine pokrenula Svjetski savez za sigurnost pacijenata. Ovo tijelo Svjetske zdravstvene organizacije pomaže bolnicama i vladama širom svijeta u postavljanju sigurnosnih standarda i prakse koja je vrlo bitna za razvoj zdravstvenog turizma.

4.5 Moralne dileme

Uz medicinski turizam vežu se i brojne moralne dileme. Poseban problem vezan je za pitanja ilegalne trgovine ljudskim organima i tkivom za transplantaciju. Sve češće se ukazuje da je ova problematika vezana za one države koje pružaju jeftine medicinske tretmane i ona se odvija u državama kao što su Indija i Kina. U tom smislu i potpisana međunarodno važeća Istambulska deklaracija razlikuje etički problematični "transplantacijski turizam" i "putovanje sa ciljem transplantacije".

Medicinski turizam sa sobom povlači veći broj moralnih dilema za zemlje u kojima se promovše, a tiče se naročito odnosa domicilnog stanovništva i stranaca odnosno problematike pružanja jednake medicinske usluge

Tako na primjer u Indiji, pojedinci skreću pažnju kako lokalna politika "medicinskog turizma za klase i medicinskih misija za mase" dovodi do produbljenja jaza između bogatih i siromašnih u zdravstvenom sistemu. Istovremeno, 2008. godine u Tajlandu je ocjenjeno:

- Doktori u Tajlandu postali su toliko zauzeti sa strancima da domicilni pacijenti imaju velike probleme pri dobijanju medicinske njege.

Također oni oblici medicinskog turizma usmjerenih na nove tehnologije kao što su tretmani matičnih stanica često je kritikovani sa osnova prevare, nedostatku znanstveno utemeljenih činjenica i opasnosti za same pacijente. Međutim kod pionirskih i novih tehnologija u medicini koje se primjenjuju na pacijente izvan redovnih kliničkih testiranja teško je napraviti razliku između prihvatljivih medicinskih inovacija i neprihvatljivog iskorištavanja pacijenata.

5. NAJZNAČAJNIJE DESTINACIJE ZDRAVSTVENOG TURIZMA

Tokom godina razvoja određena odredišta u svijetu posebno su se istakla kao odredišta namijenjena isključivo zdravstvenom turizmu.

Ono što na prvi pogled upada u oči jeste činjenica da su ovakve destinacije rasprostranjene svuda po svijetu, da postoje na svim kontinentima, što samo po sebi govori o tome da je zdravstveni turizam izuzetno zastupljen i da u najmanju ruku predstavlja jedan od najvažnijih oblika razvoja turizma u njegovoj budućnosti.

5.1 Afrika i Bliski Istok

Jordan

Kroz svoje udruženje privatnih bolnica Jordan je samo tokom 2012. privukao više od 250 hiljada pacijenata i osoba u pratnji. Na taj način ova država ostvarila je ukupni godišnji prihod od blizu 900 miliona eura .

Ono što je naročito značajno jeste da je Jordan također dobio nagradu za medicinsko odredište za 2014. godinu prema IMTJ medicinskim putovanjima.

Izrael

Izrael predstavlja izuzetno popularno odredište za medicinski turizam. Više od 30.000 međunarodnih pacijenata u 2010. godini, većinom ljudi koji dolaze iz država bivšeg Sovjetskog saveza posjetili su Izrael u svrhu medicinskog turizma.

Prema izvještajima ti medicinski turisti dobili su povlašteni tretman na štetu lokalnog stanovništva, koja je uzgred rečeno jedna od bitnijih negativnih pojava koja prati razvoj medicinskoga turizma.

Najpopularnija odredišta zdravstvenog turizma kada je Izrael u pitanju su čuvena lječilišta na Mrtvom moru i Galilejskom jezeru.

Slika 4. – Galilejsko jezero (Izrael) – preuzeto sa www.tt-group.net

Iran

Mada država koja je stradala u čestim sukobima sa Irakom tokom višegodišnjeg rata Iran je kao jednu od privednih djelatnosti u koju se najviše ulaže naveo turizam, a poseban naglasak stavio na razvoju zdravstvenog turizma.

Tako je ovu zemlju samo tokom 2012. godine posjetilo 30,000 ljudi u potrazi za medicinskim tretmanom.

Južnoafrička republika

Južnoafrička republika prva je država na afričkom kontinentu u kojoj se razvio medicinski turizam. Takođe, kao vid zdravstvenog turizma koji je naročito razvijen u ovoj državi smještenoj na samom jugu „crnog kontinenta“ navodi se dentalni turizam.

5.2 Amerika (sjeverena, centralna i južna)

Brazil

U Brazilu, „Albert Ajnštajn“ bolnica koja se nalazi u gradu Sao Paulo bila je prva međunarodno akreditovana bolnica izvan Sjedinjenih američkih država, a nakon nje više desetina sličnih ustanova u Brazilu dobilo je istu akreditaciju, čime se Brazil nametnuo kao jedna od vodećih svjetskih destinacija medicinskog turizma.

Posljednji podaci govore da je ovaj vid turizma ozbiljno ugrozio i sportski i kulturni turizam koji su bili do skoro najvažniji oblici posebnog oblika turizma u Brazilu.

Kanada

Kanada je posvetila ogromnu pažnju u razvoju zdravstvenog turoizma. Svjedok toga jeste i podatak da je u poređenju sa Sjedinjenim američkim državama cijene za iste zahvate niže su 30 do 60%, tako da se ogroman broj ljudi iz SAD odlučuje da se uputi upravu u Kanadu kako bi našao potrebne tretmane za medicinske usluge.

Kostarika

U Kostariki se nalaze tri bolnice sa akreditacijom američke agencije JCI u mjestu San Hoze. U 2000. godini pri rangiranju zdravstvenih sistema po državama, Svjetska zdravstvena organizacija postavila je Kostariku na 36. mjesto, tako da je ova država imala bolji rang od Sjedinjenih američkih država, te zajedno s Dominikanskom republikom bilo na čelu zemalja centralne Amerike.

Meksiko

Ono što je za Meksiko naročito karakteristično jeste da je pravni poredak u ovoj zemlji tužbe prema ljekarima učinio skoro nemogućim. Sve to dovelo je do toga da su se pojavile pojedine klinike koje mogu pružati i alternativne oblike medicinske terapije, dokazano neučinkovite te često zabranjene u razvijenijim državama. Vlasti Meksika posljednjih godina započele su sa zatvaranjem ovakvih klinika, koje su u prethodnom periodu privlačile ogroman broj turista.

Sjedinjena američke države

„McKinsey and Co.“ studija iz 2008. godine zaključila je da svake godine između 60 000 do 85 000 medicinskih turista dolazi u Sjedinjene američke države sa ciljem primanja medicinskih tretmana. Ista McKinsey studija pretpostavlja da 750 000 Amerikanaca putuje u druge zemlje sa ciljem primanja medicinske njege.

Kao osnovni razlozi za dolazak stranaca u Sjedinjene američke države navode se visoko sofisticirana medicinska oprema i visok stepen obrazovanja medicinskog osoblja, dok se niski troškovi medicinskih tretmana u drugim državama navode kao razlog za odlazak Amerikanaca u inostranstvo.

Više velikih medicinskih centara i bolnica pruža medicinskim turistima sve potrebne usluge za njihovo liječenje. Veći broj ovih ustanova imaju i koordinateure za pacijente koji međunarodnim pacijentima pružaju pomoć pri medicinskim aranžmanima,

smještaju, finansiranju i prevozu koji ponekad uključuje i hitnu avionsku medicinsku pomoć.

Veliki broj medicinskih ustanova unutar Sjedinjenih američkih država koje svoje usluge nude po cijenama koje mogu parirati onima u zemljama „trećeg svijeta“ ujedno nisu akreditirane po JCA standardima.

5.3 Azija/Pacifik

Hong Kong

U Hong Kongu postoji 12 izuzetno opremljenih privatnih klinika koje su ocijenjene i dobile su akreditaciju 2001. godine od jedne od najznačajnijih akreditacionih agencija ove vrste u svijetu - agencije „Trent“ iz Velike Britanije.

Južna Koreja

Magazin "Korea Times" u svojoj seriji novinskih članaka objavio je podatak kako Korejske bolnice provode diskriminacijsku cjenovnu politiku prema strancima obračunavajući im medicinske usluge po većim cijenama od onih za domicilno stanovništvo. Tako je naprimjer objavljen podatak kako je cijena za najtraženije medicinske zahvate deset puta veća za strance nego za domicilno stanovništvo.

U ovim tekstovima optužuje se državna vlast za tiho odobravanje ovakve prakse što dovodi do pada medicinskog standarda, diskriminacije stranaca, prevelikih cijena i narušavanje prava na privatnost pacijenata prema medicinskim zakonima Južne Koreje.

Novi Zeland

Jedan od najznačajnijih podataka za ovu manju zemlju na australijskom kontinentu jeste da je pristupačnim cijenama medicinskih usluga doživjela pravi bum na turističkom tržištu. Tako je recimo 2008. godine cijena prosječnog medicinskog zahvata u Novom Zelandu iznosila svega 15 do 20% cijene istog zahvata u Sjedinjenim američkim državama.

Singapur

Singapur ima više akreditovanih bolnica i zdravstvenih ustanova. Budući da je njihova osnovna želja bila da privuku tržište sa prostora SAD-a, oni su akreditacij i dobijali od strane američkih akreditacijskih agencija. 1997. godine

Svjetska zdravstvena organizacija ocijenila je zdravstveni sistem Singapura kao šesti najkvalitetniji u svijetu, te najbolji u Aziji.

Tajland

Na Tajlandu se nalaze 33 bolnice akreditovane po JCI standardima. 1994. godine osnovano je Tajlandsko vijeće dentalne medicine kao upravljačko tijelo, te je uvelo standarde koje moraju zadovoljavati svi zubari u državi, a time ujedno i postavilo smjernice za programe obrazovanja u dentalnoj i kliničkoj medicini.

5.4 Evropa

Kada je riječ o Evropi onda se u medicinskom sistemu najznačajnija promjena dogodila 2006. godine kada je donešena odluka prema članu E112 Europske zdravstvene sheme, po kojoj Velika Britanija mora plaćati troškove svojih državljana kojima je potrebna hitna medicinska pomoć u ostalim državama članicama EU.

Francuska

Britanskim pacijentima od 2002. godine ponuđeni su medicinski tretmani u Francuskoj kako bi se smanjile liste čekanja na operaciju kuka, koljena i mreene. Francuska je popularna turistička destinacija, ali ujedno i vodeća zemlja po zdravstvenom osiguranju građana. Ovaj visoki stepen razvoja zdravstva reflektira se u uslugama koje se pružaju pacijentima u Francuskoj. Francuski nacionalni odbor za zdravstvo (HAS) izdaje akreditacije po visokim standardima za medicinske ustanove.

Njemačka

Njemačka tehnologija i visoki stepen obrazovanja, brojne klinike i banje Njemačku su podigle kao jednu od vodećih „sila“ u oblasti zdravstvenog turizma u svijetu. Kao jedan od posebnih benefita jeste gotovo nevjerovatan podatak da su cijene medicinskih tretmana koji se pružaju na javišem mogućem nivou u Njemačkoj za 50% povoljnije od istih u Sjedinjenim američkim državama.

Turska

Ponuda medicinskih usluga u Turskoj je na izuzetno visokom nivou i koresondira sa podatkom da je ova evroazijska zemlja jedna od vodećih u turističkoj ponudi. U Turskoj je više od 34 bolnica i medicinskih institucija dobilo akreditaciju po JCI akreditacijskoj agenciji.

Velika Britanija

Nacionalni zdravstveni servis (Engleski) je javan, ali pojedine privatne bolnice i klinike u Velikoj Britaniji odredišta su i turista u potrazi za zdravstvenim uslugama, posebno u Londonu. Međutim, uprkos ovoj činjenici, samo je manji broj privatnih medicinskih ustanova u Velikoj Britaniji prošao kroz proces međunarodne akreditacije svojih usluga (posjeduju samo obavezno odobrenje lokalnih vlasti, odnosno "Care Quality Commission"), tako da do sada nisu radili na poređenju svojih standarda sa ostalim ustanovama širom svijeta.

6. MOGUĆNOST RAZVOJA ZDRAVSTVENOG TURIZMA U CRNOJ GORI

Zdravstveni turizam može doprinijeti da Crna Gora postane cjelogodišnja turistička destinacija, zbog čega bi u toj oblasti trebalo smanjiti stopu poreza na dodatu vrijednost i razviti nove usluge. Ono što je još posebno potrebno uraditi na planu razvoja zdravstvenog turizma kod nas jeste intenzivirati saradnju privatnog i javnog sektora, razviti nove usluge i uvezati razne vidove turizma. U tom smislu Crna Gora ima nekoliko posebnih prednosti, a jedna od osnovnih je niska cijena zdravstvenih usluga koja je velika komparativnu prednost Crne Gore u odnosu na zemlje zapada.

U tom smislu neophodno je da nadležne institucije i turistički establišment, a o ovdje se prije svega misli na ministarstva održivog razvoje i turizma i zdravlja, koji su nadležna za oblast zdravstvenog turizma, trebalo bi da u što skorijem roku izrade strategiju zdravstvenog turizma sa akcionim planom, koji će biti osnova njegovog daljeg razvoja. Jer, iako postoji jaka međuzavisnost između turizma i zdravstvenog sektora, u Crnoj Gori potencijal za saradnju još nije u potpunosti iskorišćen. Jer, samo tržište zdravstvenog turizma jako je kompleksno zbog čega je na njemu neophodan nastup objedinjenom ponudom. Zajednički, sinergetkim djelovanjem zdravstvenih, državnih, turističkih i drugih institucija bolje će se ostvariti interesi u ovom segmentu.

Slika 5. – Institut Dr. Simo Milošević (Igalo) – preuzeto sa www.welcome2montenegro.com

I dok sa jedne strane turistička atraktivnost lokacije i cijene mogu biti preporuka turistima za odabir Crne Gore kao destinacije zdravstvenog turizma, standardi zdravstvenih usluga, stručnost i oprema objekata koji ih pružaju nisu na adekvatnom nivou odnosno ne mogu za sad ni u kom slučaju konkurisati onima na Zapadu i u razvijenijim zemljama.

U prilog tezi o važnosti razvoja zdravstvenog turizma i mogućnostima njegove interpretacije u Crnoj Gori, održano je nekoliko skupova, a jedan od najvažnijih je sredinom aprila 2015.godine održan u Budvi. Na ovom skupu iznjele su se neke od osnovnih teza o značaju koji zdravstveni turizam može imati za Crnu Goru. Posebno sa aspekta da je Akcionim planom turizam determinisan kao osnovna privredna grana Crne Gore.

- Zdravstveni turizam je najbrže rastuća grana turizma u svijetu, sa godišnjim rastom od 15 odsto do 20 odsto. Svjetska zdravstvena organizacija predviđa da će do 2030. godine zaštita i briga o zdravlju postati najjača svjetska industrija i jedan od najvećih pokretača turističkih putovanja - izjavila je tom prilikom potpredsjednica Privredne Komore Crne Gore Ljiljana Filipović.⁹

Uostalom sam je turizam jedna od prioriternih grana razvoja u Crnoj Gori, koja značajno doprinosi bruto domaćem proizvodu (BDP) i predstavlja zamajac za unaprijeđenje ostalih sektora privrede. Ono što će Crnoj Gori biti neophodno, a što je u što kraćem vremenskom roku potrebno uraditi jeste neophodna sertifikacija. Jer, kako je u ovom radu već istaknuto sami sertifikati predstavljaju izuzetno bitnu referencu za privlačenje turista iz oblasti zdravstvenoga turizma.

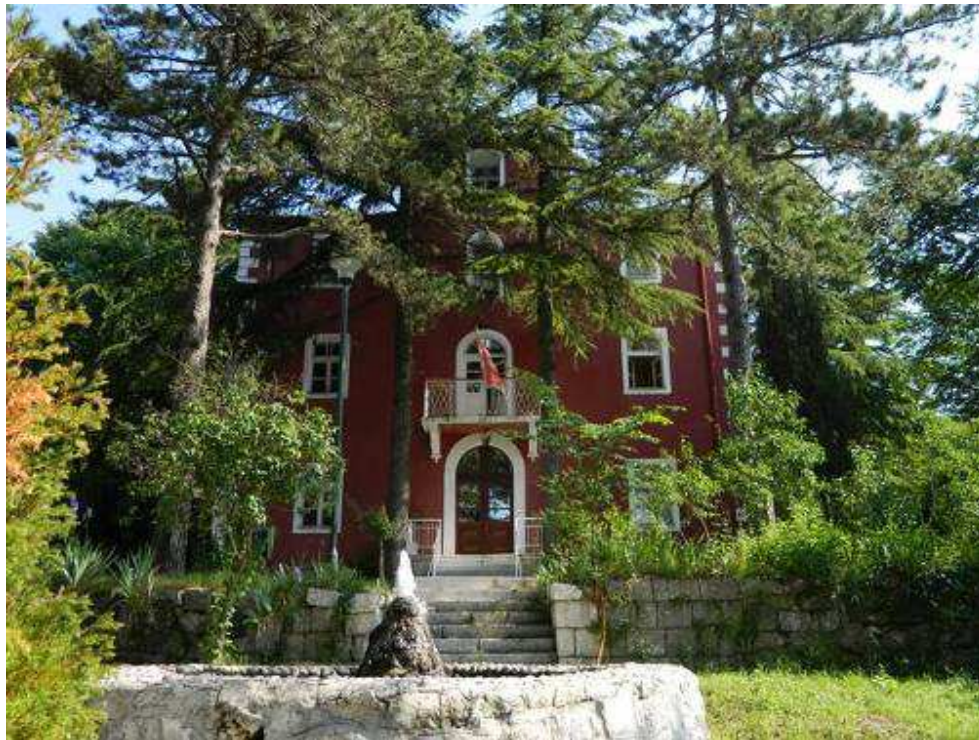
Da bi sve to uradila Crna Gora mora biti konkurentna na evropskom tržištu posebno onom koje se tiče Istočne i srednje Evrope, a na putu njenog razvoja kao značajne destinacije zdravstvenog turizma su glavni konkurenti Austrija, Slovenija, Mađarska, Rumunija, Češka i Hrvatska. Osnovni faktori uspjeha, između ostalog, su kvalitet usluge, cijene, stručno osoblje koje govori makar jedan strani jezik, laka dostupnost destinacije, uređena infrastruktura, sertifikacija i akreditacija.

Ono što se u svakom slučaju, sa punim pravom može konstatovati jeste da Crna Gora ima neophodne preduslove da postane destinacija zdravlja, jer posjeduje prirodne resurse i renomirane institucije, ali da je neophodno stalno unaprijeđivati znanja kadra u toj oblasti. Potražnja za turističkim proizvodima zdravlja bilježi permanentni rast, što je, s obzirom na demografske i promjene društvenih vrijednosti, realno očekivati i u budućnosti a zdravstveni turizam je izuzetno zahtjevan spoj turizma i medicine. U toj oblasti sve mora biti visoko sofisticirano.

Sa postojećim kapacitetima i potencijalima, ulaganjem u institucije kao što su Institut dr Simo Milošević u Igalu ili Javno zdravstvena ustanova Dr "Jovan Bulajić" u Brezoviku kod Nikšića (specijalizovana za plućne bolesti), u pravilno odabranom razvoju,

⁹ <http://www.vijesti.me/vijesti/zdravstveni-turizam-moze-doprinijeti-da-crna-gora-postane-cjelogodisnja-turistic-831566>

može se za relativno kratko vrijeme zauzeti značajna, pa i liderska pozicija u oblasti zdravstvenog turizma južne Evrope.

Slika 6. JZU “Dr. Jovan Bulajić” – preuzeto sa www.brezovik.me

7. VELNES TURIZAM KAO OBLIK ZDRAVSTVENOG TURIZMA

Posljedice industrijskog i postindustrijskog društva rezultirale su porastom smrtnosti uslijed infarkta, karcinoma te porastom oboljelih od hroničnih bolesti kao što su dijabetes, pretilost, bolesti živčanog sistema i sistema za kretanje. Rezultati istraživanja u Kanadi i SAD-u (Corbin B.C. & sur.,2002), ukazuju da više od 99% ispitanika smatra da

je biti zdrav, najvažnija potreba današnjeg čovjeka. Biti u dobrom zdravlju i kondiciji na prvom je mjestu rang liste želja gotovo svih ljudi u razvijenim zemljama. Rezultat takvih potreba, ojačalo je strategiju brige o zdravlju ljudi brojnih organizacija, a posebno svjetske zdravstvene organizacije WHO – World health organisation, s ciljem podsticanja na zdrav stil života – „Health for all“.¹⁰

WHO je još 1948.g. donijela definiciju zdravlja po kojoj zdravlje nije samo odsustvo bolesti i iznemoglosti, već i stanje potpunog fizičkog, mentalnog i socijalnog odgovor na tu definiciju budući da je pokret čija filozofija promoviše stil života koji podrazumijeva niz aktivnosti usmjerenih održanju i unaprijeđenju holistički shvaćenog zdravlja: fizičkog, psihičkog, duhovnog i društvenog.

Velnes lječilišta su nastala potragom čovječanstva za zdravim životom kroz upotrebu vode i ljekovitog bilja. Nakon toga, razvili su se rituali kupanja, upotrebe blata kao i drugih prirodnih materijala iz zemlje i mora. Zatim su se razvili različiti velnes tretmani uključujući masaže, vježbe i tretmani kože.

To je pokret koji se u svijetu sve češće javlja kao samostalna pojava ili u okviru zdravstvenog turizma uz korištenje prirodnih ljekovitih činilaca, zavisno o resursima, a posebno:

- ljekovita voda i ljekovito blato – termalizam,
- klima i meteorološki uvjeti – meteorizam,
- morske vode, morsko i primorsko bilje – talasoterapija.

Velnes se u svijetu uobičajeno pojavljuje kao:

- zasebna grana turizma tj. „velnes turizam“,
- zasebna grana industrije – „spa industrija“,
- životni stil, koji usvaja sve više pojedinaca, a zasniva se na ideji o usvajanju

navika koje pozitivno utiču na zdravlje i psihofizičku kondiciju¹¹

Po nekim autorima, sam izraz „velnes“, nastao je 50-ih godina u SAD-u spajanjem i skraćivanjem dviju engleskih riječi: wellbeing – sreća, bogatstvo, dobrobit, zdravlje i fitness – fizička kondicija.

¹⁰ Grupa autora: Velnes, novi trend u turizmu, dostupno na: <http://dbonacin.com/DOBROMIR/PDFS/HomoSp2006-4.pdf>

¹¹ Riter, S. Od fitness kluba do velnes oaze, Knjiga izlaganja Spa koncept - 1. međunarodni kongres velnesa, Dubrovnik, 2004.

Misao velnesa u smislu njegove naučne definicije, može se razviti kao:

- sveobuhvatni refleks i posljedica na promjene i poremećaj u našem svijetu rada i života, te da se može trajno etablirati, kao nosilac odgovarajućeg načela življenja.¹²

Koncept velnesa razvija američki doktor Halbert Dan 1959. godine kada prvi put piše o :

- specifičnom stanju zdravlja koje obuhvata opći osjećaj blagostanja promatrajući čovjeka kao cjelinu sačinjenu od tijela, duha i uma koji je zavisan od okoline u kojoj se nalazi.“

Velnes igra značajnu ulogu u turizmu gdje kroz različite sadržaje dolazi do obogaćivanja turističke ponude. Ona nudi sadržaje vezane za dobro stanje, rekreaciju, ljepotu i opuštanje, dakle obnovu fizičkog i duhovnog stanja čovjeka – turista (well-being + fit-ness=well-ness, benessere, dobro stanje). Sasvim je izvjesno da će trend „industrije zdravlja“ obilježiti turizam 21.vijek.

Razvojna dinamika velnesa rezultat je načina života koji je zaprijetio integritetu čovjeka izloženog brojnim negativnim uticajima. Ubrzani životni tempo, nedovoljno kretanje, ekološko zagađenje, a posebno izloženost stresu ugrozilo je psihičko i fizičko zdravlje. Izlaz se traži u sadržajima slobodnog vremena, pri čemu je velnes „odgovor“ na aktuelne potrebe modernog turista. Velnes koncept je danas najbliži odgovoru na potrebe savremenog čovjeka za zdravljem. On obuhvata sve sastavnice koje harmonično i cjelovito djeluju na funkcionisanje organizma. Kao novi pristup u prihvatanju zdravog načina života podupire one sadržaje i metode koji pozitivno djeluju na čuvstvene, tjelesne, emocionalne, intelektualne, socijalne, estetske i duhovne aspekte čovjeka. Savremeni turizam u ponudi danas prati trendove i želje turističkog tržišta, a velnes predstavlja sam vrh selektivnog turizma koji zadovoljava potrebu za zdravljem, posebno u kontekstu zdravstvenog turizma.

Velnes se sastoji od sedam osnovnih dimenzija: fizičke, socijalne, emocionalne, intelektualne, profesionalne, duhovne i ekološke dimenzije. Bitno je sve dimenzije velnesa uskladiti. Da bi čovjek bio zdrav i zadovoljan važno je da više pažnje posveti sebi te da ima želju unaprijediti zdravlje i život. Tu bitnu ulogu igraju velnes centri koji bi

¹² Dr.med Jelica Popić, Standardi i kvaliteta u wellness turizmu, wellness.hr, 2011

trebali biti mjesta za opuštanje, ali i mjesta na kojima se može naučiti kako uvesti pozitivne promjene u život i kreirati vlastito zdravlje.

7.1 Vrste velnes centara

U svijetu postoji nekoliko tipova velnes centara. Jednu od najznačajnijih podjela dali su Andrijačević I Bartoluci¹³ u kojoj velnes centre dijele na:

GRADSKI VELNES - Usmjeren je na tretmane i programe koji se mogu uklopiti u radni dnevni ritam ili vikend.

KLUPSKI VELNES - Najčešće je usko vezan uz fitnes klub ili neki sportski klub.

POSLOVNI VELNES - Usmjeren je na opuštanje od stresa za menadžment većih kompanija.

REZIDENCIJALNI VELNES – Rezidencijalna naselja, s kontrolisanim ulazom, vlastitim osiguranjem i bazenima, obično imaju i vlastiti velnes centar.

HOTELSKI VELNES - Usmjeren je na goste hotela, a cilj hotelskog velnesa je podići kvalitetu usluge hotela te produžiti sezonu.

TERAPEUTSKI VELNES - Terapijom se bave rehabilitacijski ili medicinski centri, a velnes tretmani rješavaju ili umanjuju posljedice medicinskih intervencija.

HOLISTIČKI VELNES - Naglasak je na prirodnim postupcima koji su kao pojedinačni programi sastavni dio velnesa, šiacu masaža, bioenergetski tretmani...

RESORT VELNES - Turistička naselja se sve više uključuju u ovu vrstu ponude te se takmiče s velikim hotelima.

VELNES PRIRODNOG LOKALITETA - Centri u sklopu nacionalnih parkova mogu ponuditi rekreaciju u prirodi koju ne možete naći nigdje drugdje, a nalazišta

¹³ M. Andrijačević, M. Bartoluci Uloga wellnessa u suvremenom turizmu, Acta turistica, 16(2), str. 125-14, 2004.

ljekovitog blata ili izvori ljekovitih mineralnih voda mogu biti izvrstan temelj za razvoj ovakvih centara.

BRODSKI VELNES - Imaju sve što i centri na kopnu prilagođeni brodskim uslovima.

7.2 Potencijal velnes i spa turizma u Crnoj Gori

Postoji bitna razlika između zdravstvenih i velnes turističkih proizvoda. Zdravstveni turizam povezan je s klijentima sa raznim zdravstvenim problemima koji putuju radi terapija ili tretmana koje će im pomoći da poboljšaju svoju zdravstvenu situaciju. Velnes turizam se tiče klijenata dobrog zdravlja koji su u potrazi za tretmanima koji će im omogućiti održavanje tog statusa. Danas su zdravstveni i velnes klijenti u potrazi za boljim zdravljem, smanjenjem prekomjerne težine, smanjenjem efekta starenja, smanjenjem bola i nelagode, ukianjanjem stresa, što su i glavni motivi odabira ovog proizvoda. Tražnja za spa i velnes proizvodima konstantna je tokom cijele godine.

Dok su zemlje okruženja, ponajprije Hrvatska, promovisale zdravstveni turizam, pa i kroz oblike kao što su velnes i spa turizam, Crna Gora je ipak sa kasnijim konkretnim planovima krenula u realizaciju ovih projekata.

U tom smislu u februaru 2015.godine formiran je prvi Klaster zdravstvenog turizma Crne Gore uz pomoć i podršku Ministarstva održivog razvoja i turizma i njegova uloga sastoji se u promovisanju naše zemlju kao destinacije zdravlja.

- Klaster će povezivati vodeće stručnjake iz zdravstva, turizma i srodnih potpornih djelatnosti kako bi se unaprijedila ukupna ponuda zdravstvenog turizma i zajednički nastupalo na regionalnom i međunarodnom tržištu - tvrdi za *Pobjedu* izvršni direktor Klastera zdravstvenog turizma Crne Gore Vasilije Vlatko Stijepović.¹⁴

Tradicija, infrastruktura i stručni ljudski potencijal, temelji su na osnovu kojih su osnivači Klastera prepoznali zdravstvenu industriju kao ključnu komparativnu prednost Crne Gore, te naglasili potrebu da zdravstveni turizam postane jedna od glavnih grana.

¹⁴ <http://portalanalitika.me/clanak/182348/crna-gora-kao-destinacija-zdravlja>

Iako ovaj značajni segment turističke privrede iz godinu u godinu bilježi rast kako na globalnom tako i na regionalnom nivou, Crna Gora se do sada ne može pohvaliti sa konkretnim aktivnostima. Razlog tome leži i u čekanju na donošenju Akcionog plana Vlade Crne Gore i izradi prve strategije u promovisanju zdravstvenog, velnes i spa turizma.

Jer, sve značajnije mjesto zauzima i velness i spa turizam, gdje za razliku od medicinskog turizma kada turista posjećuje određenu destinaciju radi medicinske ili rehabilitacione usluge, velness i spa uslugu po pravilu traži turista koji želi dodatno unaprijediti već dobro zdravstveno stanje.

U cilju promocije i zdravstvenog, ali i velnes i spa turizma u Budvi je održana i Konferencija zdravstvenog, velness i spa turizma, čiji je slogan „Zdravstveni turizam razvojna šansa“. Ovu konferenciju zajedno su organizovali Klaster zdravstvenog turizma Crne Gore, Medical spa asocijacija Crne Gore, uz generalnog sponzorstvo Azmont Investments i podršku Ministarstva održivog razvoja i turizma i Privredne komore CG.

Doprinos ove konferencije sastoji se u promovisanju velnes i spa turizma kao jednog od posebnih oblika globalnog turizma koji čak i u vrijeme velike ekonomske recesije, odnosno globalne ekonomske krize bilježi rast od 2% - do 5% na godišnjem nivou.

8. ZAKLJUČAK

Medicinski turizam jedinstvena je kombinacija medicinskih i turističkih usluga. U suštini, radi se o uspješnom kombinovanju zdravstvenih tretmana i hotelskih i drugih usluga u turističkoj destinaciji. Danas, koncept medicinskog turizma razvio se korak dalje

od klasičnog koncepta zdravstvenog turizma, toplica i SPA centara, čiji korijeni sežu daleko u prošlost.

Pod ovim pojmom danas podrazumijevamo pružanje široke palete sofisticiranih i visokokvalitetnih medicinskih usluga. Danas medicinski turizam postaje lukrativni biznis i ubrzano se razvija u mnogim turističkim zemljama svijeta. Industrija medicinskog turizma vrijedna je 60 milijardi dolara godišnje, na svjetskoj razini, a ta vrijednost iz godine u godinu kontinuirano raste. Izvještaji iz Deloitteova centra za zdravstvene usluge iz 2012. godine navode kako se te godine više od 1,6 miliona Amerikanaca uputilo u druge zemlje na korištenje nekog oblika medicinskog turizma.

Bartoluci navodi kako se

-... zdravstvena turistička ponuda može kombinovati s brojnim drugim oblicima turističke ponude, npr., kulturnim turizmom ili sportsko-rekreacijskim turizmom.¹⁵

Treba dodati i to da se broj i širina usluga koje se pružaju u medicinskom turizmu danas sve više razvija, tako da se taj oblik turizma značajno proširuje i na druga područja, npr. na područje estetske kirurgije.

Za razvoj medicinskog turizma u Evropi, a samim tim i u Crnoj Gori kao zemlji koja pretenduje skoro članstvo u Evropskoj Uniji, posebno važno je spomenuti Direktivu Evropske komisije, koja je u pripremi, i koja definiše prava pacijenata i podjednake mogućnosti za korištenje zdravstvenih usluga u svim zemljama Evropske Unije, čime je ujedno stvorena osnova za jačanje saradnje između zemalja Evropske Unije sa ciljem usaglašavanja zdravstvenih sistema na nivou EU.

- Na taj će se način zapravo stvoriti jedinstveno tržište zdravstvenih usluga na nivou EU.¹⁶

No s druge strane, kao ekonomska posljedica ovoga ujednačavanja, vjerovatno će se umanjiti i razlika u cijeni zdravstvenih usluga koja trenutno postoji između različitih

¹⁵ Bartoluci, M. et al Turizam – ekonomska osnova – organizacijski sustav, poglavlje: Društvene funkcije turizma, Tisak, Zagreb, 2010.godina

¹⁶ Ninian, A. Medical Tourism, *Contemporary Review*, 290 (1691), pp. 486-493. 2008.godina

zemalja Evrope. U Crnoj Gori su cijene medicinskih usluga još uvijek niže od zemalja zapadne Evrope, što bi trebalo da predstavlja snažan motiv dolaska "medicinskih turista" u našu zemlju. To pruža idealnu priliku za osmišljavanje integriranog paketa proizvoda koji se sastoji od medicinskih i hotelskih usluga.

Potrebno je osvijestiti važnost razvijanja ovakvog turističkog proizvoda koji bi mogao donijeti dodatna sredstva privatnom, ali i javnom sektoru, posebno zdravstvenom sistemu, te postati jedan od načina suprotavljanja sezonalnosti turizma. Stoga, kako bi ovakva vrsta proizvoda zaživjela u svom "punom sjaju" ministarstvo zdravlja i Ministarstvo turizma trebali bi barem po tom pitanju usko saradivati.

Zaključno, medicinski turizam svjetski je fenomen koji prelazi granice medicine, ekonomije i turističke struke. Kao što je vidljivo iz rada, radi se o vrlo širokom, ali ujedno i o vrlo osjetljivom području, jer je riječ o ljudskom zdravlju i ljudskom životu kao najznačajnijim ljudskim vrijednostima.

9.BIBLIOGRAFIJA

- Dr.med J. Popić, Standardi i kvaliteta u wellness turizmu, wellness.hr, 2011.
- Riter, S. Od fitness kluba do velnes oaze, Knjiga izlaganja Spa koncept - 1. međunarodni kongres velnesa, Dubrovnik, 2004
- B. Rabotić, Posebni oblici turizma, Visoka turistička škola strukovnih studija, Beograd, 2012.
- M. Andrijačević, M. Bartoluci mUloga wellnessa u suvremenom turizmu, Acta turistica, 16(2), str. 125-14, 2004.
- O.Bakić, Menadžment turističke destinacije, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2000.
- R. Dobre, Osnove turizma – teorija i praksa, Visoka škola za turistički menadžment, Šibenik, 2006.
- S.Štetić., Poslovanje turističkih agencija, Savezni centar za unapređenje hotelijerstva i ugostiteljstva, Beograd. 2000.
- B. Vukonić. i N. Cavlek, Rječnik turizma,. Zagreb, Masmmedia,2001
- S.Geić , Menadžment selektivnog turizma, Sveučilište u Splitu, Split, 2010.
- Bartoluci, M. et al Turizam – ekonomska osnova – organizacijski sustav, poglavlje: Društvene funkcije turizma, Tisak, Zagreb, 2010.
- Ninian, A. Medical Tourism, Contemporary Rewiew, 290 (1691), pp. 486-493. 2008.godina
- WTO, Tourism 2020 Vision, Global Forecasts, Volume 7, 2001
- www.unwto.org
- www.aiest.org
- www.inffni.org
- www.savjetnica.com
- www.en.wikipedia.org
- www.tt-group.net
- www.welcome2montenegro.com
- www.vijesti.me

- www.brezovik.me
- <http://dbonacin.com>
- <http://portalanalitika.me>